

Тетяна СТРОГАЛЬ,
orcid.org/0000-0002-6149-5540
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії музики
факультету мистецтв імені Анатолія Авдієвського
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) tanyastrogal@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ ІНТЕРМОДАЛЬНОГО ПІДХОДУ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА (МУЗИЧНИЙ КОМПОНЕНТ)

У статті розкрито педагогічний сенс застосування інтермодального підходу для підтвердження ефективності застосування арт-терапевтичного методичного комплексу на уроках музичного мистецтва. В практиці одержаних результатів визначається також можливість використання теоретичних положень дослідження під час розробки навчальних програм, приділено значну увагу розвитку духовної сфери особистості в освітньому процесі засобами музичної терапії, методичних розробок і рекомендацій для учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Практичний концепт розкривається завдяки використанню педагогічного потенціалу арт-терапевтичного комплексу методів, його застосуванню в навчальному процесі під час опанування підлітками музичним мистецтвом на уроках музики в загальноосвітній школі.

Стаття допоможе вирішити педагогам проблеми професійного становлення – самопочуття та саморегуляції, набуття фахової впевненості, адекватного особистісного та професійного самовираження, мотивації до творчої діяльності, подолання труднощів у спілкуванні.

Ключові слова: інтермодальний підхід, музичне мистецтво, арт-терапевтичний методичний комплекс.

Tetiana STROHAL,
orcid.org/0000-0002-6149-5540
Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Theory and Music History
Faculty of Arts named after Anatoly Avdiyevsky
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine) tanyastrogal@gmail.com

APPLICATION OF THE INTERMODAL APPROACH TO ARTISTIC STUDIES (MUSICAL COMPONENT)

The article reveals the pedagogical significance of using intermodal approach for confirming the effectiveness of implementing art-therapeutic methodological (teaching) complex at Music classes. Within the practice of the obtained results the possibility of implementing the theoretical aspects is observed, attention is given to shaping the personality's spiritual/mental sphere in educational process via music therapy means; methodological guidance papers and recommendations for comprehensive school learners.

The practical concept is being revealed due to implementing the pedagogical potential of art-therapeutic methods variety, as well as its implementation within the comprehensive school teaching process when teenagers grasp the musical mastery skills. This enables to achieve the goal of shaping the emotional and aesthetic proficiency via activating the hedonistic factor of teenager's musical and listening needs.

The article research will contribute to solving the issue of the teacher's professional self-establishment, in particular, self-esteem, self-control, confidence, overcoming communication difficulties; personal and professional self-expression, occupational motivation.

Key words: intermodal approach, musical art, art-therapeutic methodical complex.

Постановка проблеми. Система освіти і науки України знаходиться в стані хронічної кризи, що негативно впливає на розвиток усіх сфер життя країни в цілому. Світові тенденції рухаються в бік становлення Людини як унікальної, неповторної особистості, всебічний гармонійний розвиток якої є передумовою трансформації усього суспільства. Подолати системну кризу та віднайти шляхи

його розвитку можна шляхом розвитку культури, точніше – через формування та розвиток її духовного складового компонента в підростаючого покоління. Саме ці завдання й вирішує в загальноосвітній школі вчитель музики, застосовуючи потужний потенціал мистецтва.

Окреслені завдання відображено в Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI ст.),

Законі України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ ст. та інших актах з вищої та середньої освіти. «Концепція естетичного виховання учнівської молоді в умовах відродження української національної культури», «Концепція загальної мистецької освіти» висвітлюють ці завдання через призму культури та мистецької освіти. Зокрема, уроки музичного мистецтва вирізняються своєю специфікою, і позаяк в сучасних програмах їх замінено на курс «Мистецтво», то ми розглянемо в статті його музичний компонент. Одним із таких підходів є інтермодальний, що найкраще підходить до обраного нами курсу, оскільки він базується на взаємодії різних видів мистецтв.

Аналіз досліджень. Проблеми навчання підлітків мистецтву теоретично та емпірично досліджували В. Березан, В. Бриліна, А. Виногородський, С. Прокоф'єва-Акопова та інші. Навчання музики в школі досліджували Е. Абдулін, Ю. Алієв, Л. Безбородова, А. Виноградова та інші.

Застосування арт-терапії в роботі з підлітками активно досліджують такі вчені, як У. Баер, К. Мартінсон, О. Копитін, Н. Роджерс, В. Сидорова. Питання музичної психотерапії та її впливу на емоційну сферу підлітків знайшли своє висвітлення в роботах О. Антонова-Турченко, В. Бурунчанова, П. Дробот, С. Вишегородцева, С. Грофа, В. Драганчук, Е. Заїки, В. Калошина, Е. Лобанової, Б. Любан-Плоцци, А. Менегетті, В. Петрушина, Г. Побережної, В. Пушкар, О. Ромаєвої та інших. Використання арт-терапії в освіті висвітлено в працях О. Вознесенської, Л. Лебедевої, Е. Медведевої, Л. Рапацької, О. Сороки, Я. Титаренко, К. Уелсбі та інших.

Мета статті – розкрити педагогічний сенс застосування інтермодального підходу на уроках мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Інтермодальний підхід виник на межі розвитку мистецтва та психології у 1970-х роках та має англійську назву expressive arts therapy, що в Україні та Росії розуміють як «інтермодальна терапія експресивними мистецтвами». Дослідники застосовують в одній терапевтичній сесії різні види мистецтва: малюнок, рух, музику або синтез всіх цих видів. Основоположником цього підходу є Н. Роджерс (Роджерс, 1995), а її наступницею в Росії та Україні – В. Сидорова. Основою підходу є думка про те, що особистості не потрібно бути майстром в мистецтві, можна не вміти малювати, співати, ліпити з глини, танцювати, проте достатньо бути чутливим, щоб побачити лінію, відчути рух, почути музику. Кожна людина має здатність відчувати, а

тому може творити та розуміти те, що створює. Все, що народжується людиною в творчому процесі, – важливе для неї та лише чекає можливості знайти своє вираження, набуваючи досвід самовираження, що є безцінним.

Інтермодальний підхід забезпечує:

– конфлікт (зіткнення) відомої підлітку музики та нової. Ця послідовність працює в обидва боки: для підлітка – зіткнення молодіжної, прийнятної для нього музики та «незрозумілої класики», а для вчителя музичного мистецтва – навпаки (зворотньо-оцінна функція);

– децентрація (взаємодія відомого та нового музичного матеріалу на основі спільних рис – ритму, емоційного насичення, спільної тематики тощо);

– створення творчого продукту (емоційний відгук підлітка на твір мистецтва через реалізацію діяльнісно-творчого компоненту (виконавська та синестезійна інтерпретація);

– отримання зворотного зв'язку (насолада учня від процесу творчості, обговорення власних творів з іншими учасниками навчального процесу).

Застосування інтермодального підходу вчителем мистецтва на уроках в загальноосвітній школі може підвищити рівень «синестезійної інтерпретації» (Строгаль, 2017) та емоційного інтелекту учнів, розвинути у них пам'ять, увагу, віднайти індивідуальні емоційні ресурси, дасть змогу їм вільніше почуватись у виборі вираження власних почуттів під час знайомства з різними творами мистецтва.

Представники *інтермодальної арт-терапії* (Н. Роджерс та В. Сидорова) вважають емоційний досвід основою цього підходу і зазначають, що остання працює в царині саме розширення досвіду людини засобами мистецтва. Інтермодальна арт-терапія вважається одним із молодих напрямів психотерапії, де внутрішньо присутній притаманний мистецтву принцип полімодальності забезпечує єдність цього напрямку, дозволяючи задіяти різні органи чуття особистості. Наприклад, сучасний арт-терапевт В. Сидорова, розглядаючи досвід з точки зору інтермодальної арт-терапії, вважає, що він містить конфлікт (зіткнення) відомого та нової інформації, на основі чого в особистості виникає емоційний відгук, приймається рішення про засвоєння нового досвіду; децентрацію (взаємодію маси на основі спільного ритму або іншого); створення творчого продукту; отримання зворотнього зв'язку. Це, з точки зору інтермодального підходу, сприяє формуванню досвіду емоційного сприйняття особистості як активного суб'єкта, здатного не лише до

використання інформації, а й до її трансформування [12].

Враховуючи вікові особливості учнів загальноосвітньої школи та власні практичні напрацювання, можемо сказати, що найкраще інтермодальний підхід працює з учнями підліткового віку. Підлітки здатні не лише висловлювати власну емоційну реакцію на твір мистецтва, а й пояснювати свої переживання, аналізувати власні почуття, свій емоційний стан під час навчальної роботи з даними. Здатність підлітків емоційно відгукуватися на переживання та почуття іншої особистості, що закладено в творі мистецтва, – результат застосування інтермодального підходу на уроках мистецтва.

Застосовуючи інтермодальний підхід, вчитель музичного мистецтва мотивує учнів запитувати в себе під час вивчення творів мистецтва: «Що я відчуваю?», «Які почуття композитор (художник, режисер) прагнув розкрити в даному творі?», «Які емоції виникли у мене під час знайомства з твором?» і таке інше. Оскільки провідна діяльність підлітка спілкування, то доречно висловлювати власні думки на уроці у формі діалогу, полілогу, до того ж не лише вербально (тобто словесно), а й через мистецьку діяльність – у діалозі, в танці, музичній інтерпретації на різних інструментах, використовуючи елементи ізотерапії, ритмотерапії та інших арт-терапевтичних напрямів.

Вираження власних емоцій, переживань, думок через творчість, а також забезпечення саме особистісного ставлення учнів до мистецтва вимагає розгляду сутності арт-терапії, як напряму на основі терапії мистецтвом та творчістю. Сьогодні саме арт-терапія набула педагогічної направленості. Використання цього терміну в педагогічній діяльності не пов'язано буквально з лікуванням захворювання, адже, як відомо, «therapia» в перекладі з латини означає – «лікувати». В педагогічній площині мається на увазі «соціальне лікування» особистості, зміна стереотипів її поведінки засобами художньої творчості, розширення її досвіду через мистецтво. Педагогічний напрям пов'язаний із зміцненням психічного здоров'я учня, а також виконує психогігієнічні (профілактичні) та корекційні функції, розвиває творчий потенціал та художню обдарованість. Водночас словосполучення «арт-терапія» в науково-педагогічній інтерпретації розуміється як піклування про емоційне самопочуття та психологічне здоров'я учнів засобами спонтанної художньої діяльності.

Згідно з О. Копитіним, за кордоном суттєво зросла роль арт-терапії в сфері освіти. Арт-терапевти сьогодні працюють в спеціалізованих та

загальноосвітніх школах, частіше всього з дітьми, які мають певні емоційні та поведінкові відхилення, а також проблеми в навчанні. Варто відзначити, що термін «арт-терапія» тісно пов'язаний з поняттям арт-педагогіки, сутністю якої є виховна функція, а також дія на морально-етичні, естетичні, комунікативно-рефлексивні основи особистості. Арт-педагогіка сприяє також соціокультурній адаптації за допомогою мистецтва (Копитін, 2012).

Застосування арт-терапевтичних методів в педагогічній роботі з підлітками в освітніх закладах забезпечує діагностичні, рефлексивні, релаксаційні, експресивні, ресурсні можливості творчих здібностей. Використання арт-терапевтичних методів на уроках дає змогу краще засвоювати навчальний матеріал, допомагає уникнути перевантаження, викликає жвавий інтерес та захоплення в учнів завдяки новітнім цікавим вправам. Т. Тіунова зазначає, що в зарубіжній практиці особливу увагу в освітній сфері спеціалісти звертають на проведення колективної роботи з підлітками щодо поведінкових та емоційних розладів. Варто зазначити, що функції, які відводяться педагогам-психологам, в такому разі, як правило, нівелюються (Тіунова, 2012: 21).

Відомо, що «сама можливість художнього самовираження для дітей та молоді завжди пов'язана з покращенням їх психічного здоров'я та розвитком особистості» (С. Курасова, практичний психолог, м. Мелітополь). «Педагогічний» напрям арт-терапії у ряді робіт називають «емоційним вихованням», «емоційною освітою», «арт-педагогікою». На думку К. Уелсбі, арт-терапія може бути ефективною в системі освіти у роботі з дітьми з відставанням у розвитку, а також з дітьми з неблагополучних сімей (Уелсбі, 2001: 160–181). М. Есекс, К. Фростіг, Д. Хертз зауважують, що психотерапія мистецтвом є найкращим методом для роботи з неповнолітніми, а довгострокові форми психокорекційної роботи з ними можуть бути успішно реалізовані на базі шкіл. На думку цих авторів, основною метою впровадження арт-терапії в школах є адаптація дітей до умов освітнього закладу та профілактика шкільної неуспішності. Вони також вважають, що педагоги та арт-терапевти мають ряд таких спільних довгострокових задач, як розвиток в учнів навичок вирішення проблем, здатності справлятися зі стресом; підвищення міжособистісної компетентності та вдосконалення комунікативних навичок; розкриття творчого потенціалу; формування здорових потреб (Тіунова, 2012: 21).

Велику увагу розвитку арт-терапії в системі освіти приділяють О. Копитін, Л. Лебедева,

Г. Побережна (Копитін, 2012; Лебедева 2000; Побережна 2012). Як зазначає Л. Лебедева, застосування незвичного для шкільної практики терміну «терапія» не протирічить, згідно з Е. Бондаревською та А. Кульневичем, а відповідає головній ідеї гуманістичної педагогіки – розвитку творчого потенціалу особистості та її сили (Лебедева, 2000). Застосування методів арт-терапії в освітніх закладах може тісно переплітатись з соціалізуючими, виховними, розвиваючими, психопрофілактичними, корекційними методами впливу на учнів. Оскільки посади арт-терапевта в загальноосвітніх закладах сьогодні немає, то арт-терапевтичні методи або методи творчого самовираження застосовують у своїй практиці різні шкільні спеціалісти. Проте потрібно розуміти, що без спеціальної підготовки в галузі психологічного консультування та арт-терапії вчитель (психолог) не зможе досягти значних результатів.

Вчитель музичного мистецтва, який має багаж психологічних знань в названих вище контекстах, є необхідним в наш час у школах (як спеціальних, так і в загальноосвітніх). Саме він може психологічно грамотно вибудувати програму та методику свого викладання, співвідносячи їх з рівнем розвитку та характером проблем дітей, яких він навчає, зі специфічними їх потребами. На думку С. Вишегородцевої, позитивні результати дає комбінування психотерапевтичних технік з добре відомими педагогічними методами музичної освіти (Вишегородцева, 2007). Саме такий комплексний підхід до процесу організації вивчення підлітками музики різних епох та стилів (в тому числі і сучасної, якій відведено недостатню роль в сучасних програмах з музичного мистецтва) на уроках музичного мистецтва дасть змогу розвиватись учням повноцінно та гармонійно, різнобічно та ефективно.

Застосовуючи на практиці *інтермодальний підхід*, ми пропонували учням для прослуховування ряд творів з адаптованої класики, тематика та настрої яких відповідає головним темам, якими цікавляться підлітки. Це, зокрема, теми боротьби добра і зла, визначення власного місця в житті, кохання, стосунки з іншими людьми (вороги та друзі), вибір життєвого шляху, патріотизм тощо. Низка творів є не програмними, але вони яскраво відображають настрої та емоційну спрямованість, що спонукає учнів самостійно визначати, які емоції міг вкладати композитор в музичний твір (на основі власних відчуттів). Так з'явився конфлікт нового та старого для підлітка (перший етап в інтермодальному підході).

Своєю чергою вчитель відбирає разом з учнями ті твори сучасної музики, які є близькими

та зрозумілими підліткам та мають естетичну цінність (на основі спільних тем). Під час порівняння музики класичної та сучасної відбувається децентрація (взаємодія маси на спільній основі). Це другий етап даного методу (за В. Сидоровою). Ми проводили такий відбір у формі опитування. Учні написали список своїх улюблених композицій та визначили напрям, до якого вони їх відносять. Таким чином, сформувалась вибірка творів сучасного мистецтва, близьких та зрозумілих підліткам. Вчитель та учні мали змогу обміняти слуховим досвідом. Визначившись з темами та емоційним спрямуванням класичної музики, учні провели паралелі та знайшли їм відповідники у сучасній музиці.

Головним критерієм у підборі музичного матеріалу вчителем музичного мистецтва є його висока естетична цінність. Тобто, твори мають виражати такі емоційні переживання, почуття, прагнення, які будуть схожими на ті, які підліток знаходить в сучасній, близькій йому музиці. Активізуючи пізнавальний інтерес учнів, вчитель через мистецтво сприятиме покращенню пам'яті підлітків, а також розвантаженості їх психіки, адже, як відомо, програма середньої школи сьогодні є досить складною. Чергування активізації та релаксації на уроці дасть змогу відновитись молодому організму і в подальшому краще сприймати складний навчальний матеріал.

Після прослуховування і порівняння учні мали змогу створити власний творчий продукт – своєрідний відгук на музичний зразок – малюнок, вірш, скульптуру або інше (третій етап – створення творчого продукту). На цьому етапі ми використали арт-терапевтичні методи (за методиками У. Баера та О. Тараріної) – елементи бібліотерапії, ландшафтної терапії, ізо-терапії (Баер 2013, Строгаль 2017). Кожен учень міг обрати для вираження власного емоційного стану той матеріал, який вважав найбільш відповідним. Таким чином, роботи учнів підказували широкий спектр арт-терапевтичних засобів для розкриття їх емоційної сфери. Для зворотного зв'язку з учнями була також проведена бесіда («Який досвід ви отримали?», «Що найбільше вразило?», «Що сподобалось?»).

Сьогодні широкого розповсюдження набув метод «музичної графіки» – І. Ванечкіної та І. Трофімової (м. Казань), який показав свою педагогічну та наукову доцільність в навчанні музики в загальноосвітній школі (Ванечкіна, 1999). Суть його полягала в дослідженні малюнків, які створювались учнями під музику, – від окремих засобів музичної виразності (мелодія, гармонія, лад,

тембр, темп, фактура, динаміка) до загального враження від різностильових, різнохарактерних програмних та не програмних творів. Під час проведення експерименту особлива увага приділялась розбору структури та змісту музичних творів. Метод такого візуального втілення музики показав досить гарні результати, які дозволили науковцям зробити певні висновки, а саме:

– малювання музики – творчий акт, що вимагає самостійності мислення та дії, активізації уваги, що створює умови для максимальної зосередженості, знімає проблему дисципліни в класі;

– наявність психологічної установки на самостійні подальші дії в ігровому середовищі робить сприйняття більш чутливим та результативним, розвиває уяву та фантазію як в плані музичного, так і в плані зображального мистецтва;

– зростає інтерес та ефективність засвоєння музичного матеріалу, а також глибина та міцність знань навіть через декілька років;

– малюнки дітей з відображенням у них змістом та формою твору служать візуально фіксованим «документом», що дозволяє судити про глибину засвоєння музики, а також про типоло-

гічні особливості особистості учнів. Це такий вид «зворотнього зв'язку», який неможливо досягти іншими методами (бесіда, анкетування, опитування). В цих малюнках відбувається згортання динамічного процесу сприйняття музики в цілісний симультанний образ. Це підтверджується експериментами про закономірності синестезії (слухозорових асоціацій), що ще раз підтверджує важливість використання на уроках музичного мистецтва єдності мистецтв (Ванечкіна, 1999).

Висновки. Отже, застосування *інтермодального підходу* на практиці дало змогу через протиставлення відомої та нової інформації спонукати учнів до мислення, відтворення зрозумілого, спираючись на власний досвід та власні ресурси; поєднати різні види мистецтв в одному терапевтичному просторі; спонукати підлітків до творчого самовираження; підвищити рівень «синестезійної інтерпретації» (Строгаль, 2017) та емоційного інтелекту учнів; розвивати у них пам'ять, увагу; допомагає віднайти індивідуальні емоційні ресурси, дає змогу їм вільніше почуватись у виборі вираження власних почуттів під час знайомства з різними творами мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баер У. Творческая терапия – терапия творчеством (Теория и практика психотерапии, использующей разнообразные формы творческой активности); пер. с нем. Е. Климовой и В. Комаровой. Москва: Класс, 2013. 552 с.
2. Бондаревская Е. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учебное пособие. Е. В. Бондаревская, С. В. Кульневич. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1999. 560 с.
3. Ванечкіна И. Л. «Дети рисуют музыку»: эксперименты для школы будущего. Научный Татарстан. Казань, 1999. № 4. С. 36–40.
4. Вивчення музики в 5-8 класах: навчально-методичний посібник для вчителів: в 2 ч. Л. М. Масол та ін.; за ред. М. С. Демчишин. Харків: Скорпіон, 2003. Ч. 2. 128 с.
5. Вышегородцева С. Проблемы и перспективы музыкальной психологии и психотерапии в современном мире. Музыкальная психология и психотерапия. 2007. № 1, июль-август. С. 13–14. URL: http://www.ampp.ru/files/01.Muz_Psih%281_2007%29.pdf.
6. Копытин А. И. Возможности арт-терапии в работе с детьми и подростками. Методы арт-терапевтической помощи детям и подросткам: отечественный и зарубежный опыт; под ред. А. И. Копытина. Москва, 2012. С. 5–17.
7. Лебедева Л. Д. Педагогические основы арт-терапии. Санкт-Петербург : ЛОИРО, 2000. 200 с.
8. Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті. Освіта України. 2001. № 1 (січень). С. 22–25.
9. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи; упоряд.: Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова та ін.; заг. ред. М. Грищенко. Київ: МОН України, 2016. 40 с.
10. Побережная Г. И. Ребенок третьего тысячелетия – дома и в школе: кн. для родителей. К.: ДИА, 2012. 192с.
11. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств. Вопросы психологии. 1995. № 1. С. 132–139.
12. Роджерс Н. Творческая связь. Исцеляющая сила экспрессивных искусств; пер. с англ. А. Орлова. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2015. 336 с.
13. Строгаль Т. Ю. Арт-терапевтичні методи роботи з підлітками на уроках музики. Перспективні напрямки роботи світової науки: збірник статей учасників тридцятої Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (19–25 січня 2015 р.). Південноукраїнський гуманітарний альянс ГО «Громадянська дія». Запоріжжя, 2015. Т. 1: Науки гуманітарного циклу. С. 33–36.
14. Строгаль Т. Ю. Педагогічні умови та принципи формування емоційно-естетичного досвіду підлітків на уроках музики. Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Київ, 2016. Вип. 36, т. 3 (19), дод. 3: тематичний вип. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». С. 321–331.
15. Тиунова Т. Использование арт-терапевтических методов в психолого-педагогическом сопровождении образовательного процесса. Методы арт-терапевтической помощи детям и подросткам: отечественный и зарубежный опыт; под ред. А. И. Копытина. Москва, 2012. С. 18–40.

16. Уэлси К. Часть целого: арт-терапия в школе. Арт-терапия; сост. и общ. ред. А. И. Копытина. Санкт-Петербург, 2001. С. 160–181.

17. Strohal T. Yr. Methodical basis of using innovative art therapeutic technologies in the process of teenagers' emotional and aesthetic experience formation. Intellectual Archive. Toronto, 2017. Vol. 6, No. 1. P. 89–101.

REFERENCES

1. Baer U. Tvorcheskaya terapiya – terapiya tvorchestvom (Teoriya i praktika psihoterapii, ispolzuyushej raznoobraznye formy tvorcheskoj aktivnosti) [Baer U. Creative therapy – therapy with creativity (Theory and practice of psychotherapy using various forms of creative activity); trans. with him. E. Klimova and V. Komarova. Moscow: Class, 2013. 552 p. [in Russian]

2. Bondarevskaya E. V. Pedagogika: lichnost v gumanisticheskikh teoriyah i sistemah vospitaniya: uchebnoe posobie [Bondarevskaya EV Pedagogy: personality in humanistic theories and systems of education: textbook]. E. V Bondarevskaya, S. V. Kulnevich. Rostov-on-Don: RGPI, 1999. 560 p. [in Russian]

3. Vanechkina I. L. "Deti risuyut muzyku": eksperimenty dlya shkoly budushego [Vanechkina I. L. "Children draw music": experiments for the school of the future]. Scientific Tatarstan. Kazan, 1999. № 4. P. 36–40. [in Russian]

4. Vyvchennia muzyky v 5-8 klasakh: navchalno-metodychni posibnyk dlia vchyteliv: v 2 ch. [Studying music in grades 5-8: teaching aids for teachers: in 2 hours]. L. M. Masol and others; for ed. M.S. Demchysyn. Kharkiv: Scorpio, 2003. Part 2. 128 pp. [in Ukrainian]

5. Vyshegorodtseva S. Problemy i perspektivy muzykalnoj psihologii i psihoterapii v sovremennom mire [Vyshegorodtseva S. Problems and perspectives of musical psychology and psychotherapy in the modern world]. Musical psychology and psychotherapy. 2007. No. 1, July-August. P. 13–14. URL: http://www.ampp.ru/files/01.Muz_Psih%281_2007%29.pdf [in Ukrainian]

6. Kopytin A. I. Vozmozhnosti art-terapii v rabote s detmi i podrostkami [Kopytin AI The possibilities of art therapy in working with children and adolescents]. Methods of art-therapeutic care for children and adolescents: domestic and foreign experience; ed. A. I. Kopytina. Moscow, 2012. P. 5–17. [in Russian]

7. Lebedeva L. D. Pedagogicheskie osnovy art-terapii [Lebedeva, LD Pedagogical foundations of art therapy]. St. Petersburg: LOIRO, 2000. 200 p. [in Russian]

8. Natsionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy v KhKhI stolitti [The National Doctrine of the Development of Ukrainian Education in the XXI Century]. Education of Ukraine. 2001. No. 1 (January). P. 22–25. [in Ukrainian]

9. Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannya serednoi shkoly [New Ukrainian School. Conceptual Principles of Secondary School Reform]. Order.: L. Grinevich, O. Yelkin, S. Kalashnikov [and others]; comp. Ed. M. Gryshchenko. Kyiv: Ministry of Education and Science of Ukraine, 2016. 40 p. [in Ukrainian]

10. Poberezhnaya G.I. Rebenok tretego tysyacheletiya – doma i v shkole: kn. dlya roditelej [Poberezhnaya G.I. A child of the third millennium – at home and at school: Prince. for parents]. GI Poberezhnaya. K.: DIA, 2012. 192 p. [in Russian]

11. Rodzhers N. Put k celostnosti: cheloveko-centrirovannaya terapiya na osnove ekspressivnykh iskusstv [Rogers N. Path to Integrity: Human-Centered Therapy on the Basis of Expressive Arts]. Questions of Psychology. 1995. No. 1. P. 132–139. [in Russian]

12. Rodzhers N. Tvorcheskaya svyaz. Iscelyayushaya sila ekspressivnykh iskusstv [Rogers N. Creative communication. The healing power of expressive arts]. Natalie Rogers; trans. with English. A. Orlova. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber, 2015. 336 p. [in Russian]

13. Strohal T. Yu. Art-terapevtychni metody roboty z pidlitkami na urokakh muzyky [Strohal T. Yu. Art-therapeutic methods of work with adolescents at music lessons. Perspective directions of world science work: collection of articles of participants of the thirtieth International scientific-practical conference "Innovative potential of world science – XXI century"] (January 19-25, 2015). South-Ukrainian humanitarian alliance of the NGO "Civic Action". Zaporizhzhya, 2015. Vol. 1: Sciences of the humanitarian cycle. P. 33–36. [in Ukrainian].

14. Strohal T. Yu. Pedagogichni umovy ta pryntsyipy formuvannya emotsiino-estetychnoho dosvidu pidlitkiv na urokakh muzyky [Strohal T. Yu. Pedagogical conditions and principles of forming the emotional and aesthetic experience of adolescents in music lessons]. Humanitarian Bulletin of the State Higher Educational Institution "Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda". Kyiv, 2016. Vip. 36, vol. 3 (19), add. 3: Thematic Issue "International Chelpan Psychological and Pedagogical Readings". P. 321–331. [in Ukrainian]

15. Tiunova T. Ispolzovanie art-terapevtycheskikh metodov v psihologo-pedagogicheskom soprovozhdenii obrazovatel'nogo processa [Tiunova T. Use of art-therapeutic methods in the psychological and pedagogical support of the educational process]. Methods of art-therapeutic care for children and adolescents: domestic and foreign experience; ed. AI Kopytina. Moscow, 2012. P. 18-40. [in Russian]

16. Uelsbi K. Chast celogo: art-terapiya v shkole [Wellesby K. Part of the whole: art therapy in school. Art-therapy / comp. and Society. Ed. AI Kopytina. St. Petersburg, 2001. P. 160–181. [in Russian]

17. Strohal T. Yr. Methodical basis of using innovative art therapeutic technologies in the process of teenagers' emotional and aesthetic experience formation. Intellectual Archive. Toronto, 2017. Vol. 6, No. 1. P. 89–101.